

mgr Katarzyna Bakalarczyk-Burakowska

Państwowa Szkoła Wyższa

im. Papieża Jana Pawła II

w Białej Podlaskiej

WPŁYW HANDLU LUDŹMI W SIECI NA POZIOM BEZPIECZEŃSTWA OBYWATELI

IMPACT OF NETWORK TRAFFICKING ON THE LEVEL OF CIVIL SECURITY

Streszczenie

Opracowanie przedstawia znaczenie nowych typów zagrożeń bezpieczeństwa obywateli, mianowicie cyberzagrożeń, a zwłaszcza tych mających bezpośredni związek z procederem handlu ludźmi w sieci. Przedstawione zostają różne typologie zagrożeń online, w zestawieniu z innymi rodzajami zagrożeń bezpieczeństwa obywateli. Istotne miejsce zajmuje tutaj również refleksja nad konsekwencjami poszczególnych cyberzagrożeń. Ponadto autorka rozważa proceder handlu ludźmi w kontekście przestępczości zorganizowanej, przytaczając różne jej definicje. W tym celu, posługuje się analizą porównawczą dokumentów traktujących o przestępczości zorganizowanej, wydanych na gruncie krajowym, jak i międzynarodowym. W myślach końcowych znajdujemy bezpośrednie odniesienie do definicji handlu ludźmi i związku między tym zjawiskiem, a poczuciem bezpieczeństwa obywateli.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, cyberzagrożenia, handel, seksting, przestępczość

Abstract

The study presents the significance of new types of threats to the security of citizens, namely cyber threats, especially those directly related to the online trafficking in human beings. Various typologies of online threats are presented, in combination with other types of threats to the security of citizens. An important place here is also reflection on the consequences of individual cyber threats. Moreover, the author considers the practice of trafficking in human beings in the context of organized crime, citing various definitions of it. For this purpose, it uses a comparative analysis of the treatment documents on organized crime, issued both domestically and internationally. In closing thoughts we find a direct reference to the definition of trafficking in human beings and the relationship between this phenomenon and the citizens' sense of security.

Keywords: security, cyber threats, trafficking, sexting, crime

Wstęp

Bezpieczeństwa nie sposób przedstawić i zrozumieć bez wprowadzenia do pewnego systemu pojęć. Według H. Kissingera, pojęcie bezpieczeństwa – będącego jedną z centralnych kategorii antropocentrycznych, stanowi współcześnie fundament każdego ludzkiego działania. Stąd też ogromny, wszechogarniający zakres kategorii bezpieczeństwa, bardzo trudny do zwięzłego opisanie i zdefiniowania. Próby wyjaśnienia samego terminu, stanowią przedmiot odrębnych wydawnictw książkowych, czego przykładem jest znakomite opracowanie dr. J. Stańczyka. Opracowanie to stanowiło jednocześnie dla niniejszej pracy podstawowe źródło wiedzy o zakresie pojęciowym i kontekstualnym bezpieczeństwa.

Termin bezpieczeństwo, jak każde pojęcie o bardzo szerokim zakresie, ma charakter wieloznaczny. Pierwotnym znaczeniem etymologicznym jest określenie bezpieczeństwa jako stanu: stan niezagrożenia, spokoju, pewności, stan i poczucie pewności, wolność od zagrożeń, wolność od strachu lub ataku. Z uwagi na fakt, iż stan bezpieczeństwa jest niemierzalny, fundamentalną kwestią w zapewnieniu bezpieczeństwa jest jego postrzeganie przez społeczeństwo i władze państwa¹.

Owo postrzeganie stanu bezpieczeństwa może, w wyniku analizy obiektywnych i subiektywnych aspektów zagrożenia, przybrać następujące postacie:

- stan braku bezpieczeństwa – wówczas, gdy występuje duże rzeczywiste zagrożenie, a postrzeganie tego zagrożenia jest prawidłowe;
- stan obsesji występujący wtedy, gdy nieznaczne zagrożenie jest postrzegane jako duże;
- stan fałszywego bezpieczeństwa – ma miejsce wówczas, gdy zagrożenie jest poważne, a postrzegane bywa jako niewielkie,
- stan bezpieczeństwa – występuje wtedy, gdy zagrożenie zewnętrzne jest nieznaczne, a jego postrzeganie prawidłowe².

Przyjmuje się, że poczucie bezpieczeństwa określane jest zarówno przez czynniki obiektywne i wymierne, jak i czynnik subiektywne, trudno wymierne i nie zawsze racjonalne. Równocześnie rola tych drugich bywa równie ważna, jak pierwszych, a niekiedy nawet ważniejsza. Wynika to z faktu, że przeświadczenie o zagrożeniu jest impulsem działania, co najmniej równie silnym, jak zagrożenie realne, dosyć często bywa jednak niedoceniane, a czasem również przeceniane.

Równocześnie przez bezpieczeństwo rozumie się proces, w którym stan bezpieczeństwa i jego organizacja podlegają dynamicznym zmianom, stosownie do naturalnych zmian uwarunkowań bezpieczeństwa. Nie ma więc czegoś takiego, jak trwale czy raz ustanowione lub zorganizowane bezpieczeństwo. Innymi słowy, bezpieczeństwo jako proces oznacza ciągłą działalność jednostek, społeczności lokalnych, państw czy organizacji międzynarodowych w tworzeniu pożądane-

¹ A. Osierda, *Zadania i kompetencje organów administracji publicznej w zakresie ochrony porządku publicznego i bezpieczeństwa społeczności lokalnych*, [w:] A. Osierda (red.), *Bezpieczeństwo lokalne: zagrożenia, integracja, strategia działania: praca zbiorowa*, Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała 2008, s. 16.

² Tamże, s. 34

go stanu bezpieczeństwa. Spotyka się również określenie bezpieczeństwa jednocześnie, jako stanu i procesu³.

Owo bezpieczeństwo zależy od tego, co dzieje się wokół nas, od środowiska zewnętrznego, z którego mogą pochodzić ewentualne zagrożenia, zależy także od nas samych – naszego zdrowia i gotowości sprostania takim zagrożeniom⁴.

Zagrożenia bezpieczeństwa

Zagrożenia bezpieczeństwa i porządku publicznego są zróżnicowane, dlatego nie jest łatwa ani ich klasyfikacja, ani ocena. Z uwagi na subiektywność poczucia zagrożenia, zróżnicowanie źródeł zagrożenia oraz złożoność zjawisk stanowiących potencjalne lub realne zagrożenie, nie jest możliwe stworzenie jednej powszechnie uznanej ich typologii. Zagrożeń bezpieczeństwa nie można także raz na zawsze sklasyfikować, ponieważ cechują się one dużą zmiennością, różnorodnością i nieprzewidywalnością, jak te związane z działaniem sił natury czy rozwojem cywilizacyjno-technicznym. W literaturze przedmiotu istnieje wiele różnych podziałów zagrożeń. Przytaczanie wszystkich nie jest ani celowe, ani konieczne, należy jednak przywołać chociaż kilka z nich po to, by wskazać, jak niejednorodne, rozległe i złożone jest zagadnienie określone w temacie pracy.

Źródłem zagrożenia mogą być działania człowieka lub jego wytworów albo sił przyrody. Klasyfikując zagrożenia, których źródłem może być człowiek, określane jako zagrożenia antropogeniczne, należy wskazać na te, będące wynikiem jego działania celowego, przemyślanego i zaplanowanego albo przypadkowego, mającego charakter losowy, niezamierzony. Jednocześnie należy zaznaczyć, że zarówno te pierwsze, jak i drugie, wywierają jednakowo negatywny wpływ na życie człowieka i funkcjonowanie organizacji państwowej.

Wytwory człowieka to wszelkiego rodzaju przedmioty, urządzenia, rozwiązania techniczne i technologiczne, będące wynikiem pracy jego intelektu. Są one wyznacznikiem postępu i siłą napędową rozwoju cywilizacyjnego, niewątpliwie ułatwiają życie i podnoszą jego standard. Niestety, wraz z rozwojem cywilizacyjnym rośnie także liczba, rozmiar i dotkliwość zjawisk, które dezorganizują życie społeczne i destabilizują funkcjonowanie państwa. To kolejny paradoks, który sprowadza się do tego, że im wyższy poziom rozwoju cywilizacyjnego, tym większy zakres potencjalnych zagrożeń, sytuacji trudnych i niebezpiecznych, negatywnie odbijających się na życiu człowieka⁵.

Paradoksalnie, człowiek współczesny nie tylko odczuwa lęk przed potęgą militarnych środków masowej zagłady, przed atakami terrorystycznymi, przed konfliktami zbrojnymi, które wciąż wybuchają w różnych rejonach świata. Coraz częściej jego obawa wynika również z negatywnych skutków rozwoju cywilizacyjnego, z całym wachlarzem procesów dezintegracji społecznej, kulturowej czy

³ Tamże, s. 38.

⁴ Tamże, s. 57.

⁵ B. Boniek, *Zagrożenia bezpieczeństwa społecznego: wybrane problemy*, WSG, Bydgoszcz 2015, s. 65.

etnicznej. Z kolei siły przyrody to niezależne od człowieka i samoistne działania świata przyrody. Zdarza się jednak, że źródłem ich wystąpienia może być także świadoma lub nieświadoma działalność człowieka.

Powszechnie stosuje się kryterium podziału zagrożeń ze względu na ich rodzaj. Taka klasyfikacja implikuje rozróżnienie zagrożeń na te, które zwalczą się za pomocą sił zbrojnych oraz te wymagające zastosowania rozwiązań i środków właściwych dla ochrony ludności i obrony cywilnej. Najbardziej destrukcyjne i najgroźniejsze w skutkach, są oczywiście wszelkiego rodzaju zagrożenia militarne godzące w podstawy państwowości, integralność terytorialną i suwerenność polityczną. Sprowadzają się do nieuprawnionego zastosowania lub groźby zastosowania siły militarnej. Zagrożenia militarne mogą być generowane przez państwa, podmioty międzynarodowe o charakterze ponadpaństwowym, ale także mogą powstawać wewnątrz państwa. Zazwyczaj wywoływane są świadomie w celu realizacji partykularnych interesów, zwykle przez państwa o aspiracjach imperialistycznych, rewizjonistycznych bądź dążących do narzucania innym swojej ideologii czy religii. Do przeciwdziałania tego rodzaju zagrożeniom, używa się przede wszystkim sił zbrojnych oraz wspomagających ich działalność formacji paramilitarnych⁶.

Zagrożenia militarne są także podstawą oraz powodem tworzenia sojuszy polityczno-wojskowych. Nie mniej groźne są zagrożenia niemilitarne, wywołane głównie działaniem sił przyrody, ale także zamierzonym lub niezamierzonym działaniem człowieka, wytworami pracy jego intelektu, które często ułatwiają życie, ale pociągają za sobą negatywne skutki uboczne, aktami terrorystycznymi, przestępczością zorganizowaną, tolerowaniem bezprawia itd. Źródłem napięć i zagrożeń o różnej skali mogą być również zachowania zbiorowe, będące formą manifestowania niezadowolenia, wszelkiego rodzaju patologie społeczne, konflikty na tle etnicznym, narodowościowym, religijnym, socjalnym, niekontrolowane migracje oraz zdarzenia zagrażające ludziom i ich mieniu, porządkowi publicznemu, infrastrukturze państwa, a nawet konstytucyjnymi ustrojowy czy środowisku naturalnemu⁷.

Ze względu na miejsce położenia źródła zagrożenia w doktrynie, wyróżnia się: zagrożenia wewnętrzne i zewnętrzne. Zagrożenia wewnętrzne to sytuacje zakłócające uznawane za bezpieczne dla danego podmiotu warunki funkcjonowania, generowane przez procesy i zdarzenia mające miejsce w jego wnętrzu. Zagrożenia zewnętrzne należy natomiast rozumieć, jako sytuacje zakłócające uznawane za bezpieczne dla danego podmiotu warunki funkcjonowania, wytwarzane przez różnorodne czynniki płynące z jego otoczenia.

Z uwagi na kryterium aktualności wyróżnia się: zagrożenia aktualne oraz zagrożenia potencjalne. Zagrożenia aktualne są to sytuacje, w których na skutek oddziaływania negatywnych czynników, doszło do zakłócenia, uznawanych za bezpieczne, warunków funkcjonowania danego podmiotu. Z kolei zagrożenia po-

⁶ Tamże, s. 75.

⁷ Tamże, s. 79.

tencjalne, odnoszą się do sytuacji, w których wiadomo o istnieniu negatywnych czynników, mogących wytworzyć stan zakłócający warunki bezpiecznego funkcjonowania danego podmiotu, ale bezpośrednio nie odczuwa się ich oddziaływania⁸.

Klasyfikując zagrożenia, można wskazać także na zagrożenia przewidywalne i nieprzewidywalne. Do pierwszych należą te, których wystąpienie można z dużym prawdopodobieństwem przewidywać. Obronę przed nimi można programować w zależności od posiadanych środków i możliwości organizacyjno-technicznych. Najgroźniejsze w skutkach są zagrożenia nieprzewidywalne. Zalicza się do nich m.in. niektóre zagrożenia związane z działaniem sił przyrody, czy katastrofy budowlane. Przewidywalność tych zagrożeń jest niemożliwa albo też ryzyko ich wystąpienia jest tak małe, że wszelka ochrona przed nimi byłaby nieracjonalna.

W tym kontekście należy raz jeszcze wspomnieć o zagrożeniach, które pojawiły się w związku z rozwojem cywilizacyjnym i są stygmatem współczesności. Chodzi zwłaszcza o zagrożenia techniczne i technologiczne, prowadzące do zanieczyszczenia środowiska i trudnych do przewidzenia konsekwencji ekologicznych oraz tych, związanych z wykorzystaniem zaawansowanych technologii informatycznych⁹.

Można wskazać także na zagrożenia zdefiniowane, czyli takie, które zostały rozpoznane, przeanalizowane i zdiagnozowane, na przykład powodzie, trzęsienia ziemi, huraganowe wiatry, długotrwałe susze itp. oraz będące ich przeciwieństwem zagrożenia niezdefiniowane, których ani źródła, ani czasu, ani miejsca i zasięgu wystąpienia, człowiek nie jest w stanie precyzyjnie określić. W związku z przedstawionym podziałem można wyróżnić zagrożenia, na które człowiek ma wpływ, może na nie w jakiś sposób działać i odpowiednio je ukierunkować oraz takie, pozostające poza jego wpływem.

W oparciu o skalę zagrożenia można wyróżnić zagrożenia o małej i dużej skali. Pierwsze to niewielkie w skutkach i zasięgu zagrożenia ograniczone do określonego miejsca. Do ich usunięcia wystarczą siły i środki znajdujące się w dyspozycji lokalnych organów władzy. Są to zagrożenia występujące dość często, o charakterze powszechnym, a skutki takich zagrożeń odczuwa stosunkowo niewielka liczba osób. Zagrożenia o dużej skali określa się mianem zagrożeń nadzwyczajnych. Mają one szeroki zasięg terytorialny i poważne konsekwencje, które odczuwalne są dla wielkiej liczby osób. Poza tym wymagają one zaangażowania znacznych sił i środków znajdujących się w dyspozycji organów administracji rządowej i samorządowej, podmiotów i organizacji pozarządowych, a nierzadko także znajdujących się w prywatnym władaniu¹⁰.

⁸ Tamże, s. 86.

⁹ Tamże, s. 89.

¹⁰ Tamże, s. 104.

Typologia zagrożeń w sieci

Cyberzagrożenia nie są zagadnieniem monolitycznym. Ze względu na szereg stosowanych perspektyw do analizy bezpieczeństwa w Internecie, można wyróżnić kilka podstawowych podejść porządkujących zagrożenia według różnych kryteriów. Pierwsze, najpowszechniej używane podejście, porządkuje cyberzagrożenia, ze względu na aspekt treściowy, wyróżniając zazwyczaj pięć podstawowych zagrożeń: kontakt ze szkodliwymi treściami, niebezpieczne kontakty, seksting, przemoc rówieśnicza online oraz uzależnienie od Internetu¹¹.

Według niektórych autorów, należy wyodrębnić jeszcze dwie dodatkowe, osobne kategorie – pornografię dziecięcą oraz uwodzenie dzieci online. Zaletą tej typologii jest przede wszystkim intuicyjność jej etykiet oraz popularność, co ułatwia dyskusję międzysektorową nad bezpieczeństwem dzieci w Internecie. Ograniczenie stanowi natomiast brak ostrych granic między tak definiowanymi zagrożeniami¹². Potwierdzają to wyniki badań jakościowych, wskazując na liczne powiązania, przenikanie się, czy nakładanie się zjawisk, np. dość często zachowania związane z sekstingiem ewoluują w kierunku przemocy rówieśniczej¹³.

Drugie podejście akcentuje zróżnicowane zaangażowanie w zachowania ryzykowne z udziałem nowych mediów. Różnicuje role sprawcy, ofiary i świadka, wskazując na to, że cyberzagrożenia wiążą się nie tylko z potencjałem wiktyimizacyjnym, gdy dzieci są ofiarą ekspozycji na szkodliwe treści lub uwikłania w toksyczną relację, ale także z sytuacją, gdy nieletni stają się sprawcą czynów krzywdzących innych lub niezgodnych z prawem. Podejście to pozwala analizować cyberzagrożenia, uwzględniając pełniejszą gamę czynników indywidualnych, sytuacyjnych, technologicznych i prawnych¹⁴.

Trzecia perspektywa koncentruje się wokół funkcjonowania społecznego sieci. Tu wyliczyć należy cztery podstawowe wymiary aspołecznego cyber-funkcjonowania:

- triada przemoc, agresja i okrucieństwo;
- zagadnienie wypaczonych kontaktów erotycznych;
- negatywne działania rynkowe zorientowane na dzieci;
- indoktrynacja w zakresie wartości.

Z psychologicznego punktu widzenia podejście to jest najbardziej pojemne. Pozwala bowiem analizować zagrożenia w ujęciu dynamicznych procesów i uwzględnia szereg uwarunkowań oraz konsekwencji psychologicznych i społecznych¹⁵.

Zespół EU Kids Online dokonał integracji tych różnych typologii w jeden model uwzględniający opisane powyżej wymiary społecznego funkcjonowania i adaptujący perspektywę różnych poziomów zaangażowania dziecka. Model ten uwzględ-

¹¹ M. Jabłońska, *Człowiek w cyberprzestrzeni : wprowadzenie do psychologii Internetu*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018, s. 43.

¹² Tamże, s. 45.

¹³ Tamże, s. 46.

¹⁴ Tamże, s. 48.

¹⁵ Tamże, s. 50.

nia trzy poziomy: poziom odbioru zagrażającej treści, poziom uczestnictwa w zagrażającej relacji i aktywną partycypację w ryzykownym cyberzachowaniu, pozwalając przyporządkować im różne przejawy konkretnych zagrożeń, bazując na etykietach treściowych z pierwszego podejścia¹⁶. Przykłady zagrożeń, które będą przywołane w dalszej części materiału i ich klasyfikację zgodnie z przedstawionym modelem prezentuje szczegółowo poniższa tabela 1.

Tabela 1. Typologia zagrożeń online

	agresja	seks	komercyjne	wartość
treści	treści ukazujące przemoc na YouTube	pornografia	advergaming	treści promujące zaburzenia odżywiania
kontakt	agresja elektroniczna - wiktyimizacja	uwodzenie	Internet zabawek	naruszanie prywatności dzieci przez rodziców
zachowania	agresja elektroniczna - sprawstwo	seksting	hazard internetowy	zachowania autodestrukcyjne

Źródło: opracowanie własne.

Cyberzagrożenia związane z handlem ludźmi

W przypadku drugiej sfery zagrożeń od lat prym wiedzie kontakt dzieci z pornografią oraz seksting. Biorąc pod uwagę charakter publikowanych lub przesłanych zdjęć, zjawisko to nazywane jest często także autopornografią. Wspomniane zagrożenia, pomimo że w większości typologii wymieniane są, jako osobne, w kategoriach zagrożeń dla prawidłowego rozwoju psychoseksualnego, łączy wiele podobieństw¹⁷.

Po pierwsze wspólna jest charakterystyka czynników ryzyka, zarówno tych psychologicznych, jak i technologicznych. Wśród tej pierwszej grupy wskazuje się na impulsywność oraz wysoki poziom poszukiwania doznań¹⁸.

Z okolicznikiem technologicznym sprzyjających upowszechnianiu dostępu i produkcji materiałów o charakterze erotycznym przez dzieci i młodzież w Internecie, jest tak zwana machina potrójnego A, od angielskiego *anonymity, accessibility, affordability*, czyli *anonimowość, dostępność i przystępność*. Sprawia to, że młodzi użytkownicy nowych mediów mogą dostęp do pornografii, czy zachowania seksitngowe, skutecznie ukryć przed rodzicami, czy nauczycielami, angażując się w te ryzykowne zachowania bez limitów¹⁹.

¹⁶ Tamże, s. 51.

¹⁷ D. Morańska, *Patologie w cyberprzestrzeni: profilaktyka zagrożeń medialnych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu, Dąbrowa Górnicza 2015, s. 43.

¹⁸ Tamże, s. 45.

¹⁹ Tamże, s. 46.

Po drugie i w przypadku pornografii, i sekstingu niepokoi zarówno skala, jak i skutki kontaktu z takimi treściami. Według polskich badań, opartych na statystykach wejść na strony pornograficzne kontakt z takimi treściami ma 27 procent dzieci w wieku 7-12 lat, 33 procent w wieku 13-15 lat i 45 procent w wieku 16-18 lat. Inne badania alarmują, dokumentując wzrost dostępu dzieci do pornografii z 19 procent do 30 procent²⁰.

W przypadku polskich badań dotyczących sekstingu, 34 procent nastolatków w wieku 15-19 lat zadeklarowało, że choć raz w życiu otrzymało wiadomość zawierającą nagie lub półnagie zdjęcia za pośrednictwem telefonu lub Internetu. Według badanych nadawcami takich wiadomości najczęściej byli znajomi, a najpopularniejszym motywem podrywanie czy próba zwrócenia na siebie uwagi²¹.

Natomiast 11 procent ankietowanych przyznało się do udostępniania wiadomości ze swoim nagim zdjęciem lub filmem. Dane te są szczególnie niepokojące, gdyż okres dojrzewania to czas kształtowania się indywidualnych skryptów seksualnych, szczególnego uwrażliwienia na proces seksualizacji oraz ryzyka powstania zespołu zakodowanych reakcji seksualnych²².

W okresie adolescencji następuje bowiem socjalizacja seksualna, a także elementy charakterystyczne dla funkcjonowania mężczyzn i kobiet w rolach płciowych. Wysoka dostępność materiałów o charakterze pornograficznym w młodym wieku, często skutkuje późniejszym przedmiotowym traktowaniem partnerów seksualnych. Pornografia zubaża wzajemne relacje, rodzi potrzebę poszukiwania coraz silniejszych doznań seksualnych, łącznie z nietypowymi, czy wręcz patologicznymi. W wielu pracach dotyczących sekstingu wskazuje się także na powiązania tego zjawiska z szerszym zjawiskiem seksualizacji²³.

Własny wizerunek o seksualnym charakterze udostępniany jest coraz chętniej, co prowadzi do przedmiotowego traktowania innych, ale także siebie i własnego ciała. Wskazuje się również na to, że zaangażowanie w seksting wtórnie umożliwia łatwiejszy i częstszy dostęp do materiałów o charakterze pornograficznym²⁴.

Po trzecie, obydwa typy zagrożeń niosą ze sobą ryzyko uzależnienia. Regularny kontakt z pornografią, czy zachowaniami autopornograficznymi, prowadzi do fizycznych i chemicznych trwałych zmian w mózgu. Im młodsze dziecko, narażone na intensywną ekspozycję na pornografię, tym większa jego podatność. W badaniach neurologicznych zaobserwowano, że pod wpływem pornografii kurczy się obszar nagrody w mózgu, tak samo jak po zażyciu narkotyków²⁵.

Młodzież korzystająca z pornografii i kompulsywnie zaangażowana w seksting, częściej przeżywa negatywne emocje związane z niepokojem, wewnętrznym rozdrażnieniem i poczuciem winy. Intensywne korzystanie z pornografii

²⁰ Tamże, s. 48.

²¹ Tamże, s. 49.

²² Tamże, s. 52.

²³ Tamże, s. 54.

²⁴ J. Bednarek, *Człowiek w obliczu szans cyberprzestrzeni i świata wirtualnego*, Difin, Warszawa 2014, s. 72.

²⁵ Tamże, s. 75.

powiązано również z poczuciem osamotnienia i izolacji społecznej, zaburzeniami depresyjnymi oraz skłonnością do zachowań obsesyjno-kompulsywnych, które sprzyjają uzależnieniom²⁶.

Po czwarte, zarówno seksitng, jak i kontakt z pornografią, to czynnik ryzyka dla innych zagrożeń o podobnych charakterze. W poczet tych zagrożeń wpisuje się: grooming, czyli uwodzenie dziecka w sieci przez pedofili; cyberbullying, gdy materiały o charakterze seksualnym zostają wykradzione z telefonu lub konta na portalu, a następnie wykorzystane w celu ośmieszenia ofiary. Inne niebezpieczeństwo ściśle powiązane z powyższymi, to kłopoty z prawem, gdy niepełnoletni udostępniając własne zdjęcia, może zostać oskarżony o rozpowszechnianie dziecięcej pornografia²⁷.

W skrajnych przypadkach dostępność materiałów o charakterze seksualnym i wiedza o zyskach pieniężnych związanych z ich udostępnianiem, dla niektórych nastolatków może być bodźcem do zaangażowania się w prostytutkę lub sponsoring, wtórnie narażając dzieci także na trzecią kategorię zagrożeń seksualnych, czyli grooming²⁸.

Podsumowując, choć pornografia i seksting to zjawiska klasyfikowane na innych poziomach zaangażowania dziecka w zachowanie ryzykowne. W przypadku pierwszego zjawiska młody użytkownik sieci jest ofiarą narażoną na szkodliwe treści, w drugim zaś aktywnym aktorem i bywa, że producentem treści zabronionych, to pod względem uwarunkowań psychologicznych i konsekwencji dla prawidłowego rozwoju wydają się dwiema stronami tego samego medalu²⁹.

Handel ludźmi w kontekście przestępczości zorganizowanej

Do roku 1989 w Polsce oraz w krajach socjalistycznych w nauce prawa karnego nie używano oficjalnie terminu „przestępczość zorganizowana”, mówiono jedynie w nielicznych publikacjach o przestępczości zawodowej³⁰, co niejednokrotnie spotykało się z krytyką niektórych prawników uznających, że zjawisko przestępczości zawodowej jest problemem właściwym ustrojowi kapitalistycznemu, które w państwie socjalistycznym nie ma racji bytu³¹.

Wprawdzie środki masowego przekazu przynosiły rewelacje na temat funkcjonującej we Włoszech i USA mafii przestępczej, wyznawano jednak, że jest to zjawisko specyficzne dla tych krajów kapitalistycznych. Jest jednak faktem, że do 1989 roku w Polsce nie było przestępczości zorganizowanej w znaczeniu przyjętym w Europie Zachodniej i USA.

²⁶ Tamże, s. 76.

²⁷ Tamże, s. 78.

²⁸ Tamże, s. 80.

²⁹ Tamże, s. 81.

³⁰ A. Marek, E. Pływaczewski, *Ustawowy model zwalczania przestępczości zawodowej w Polsce*, „Państwo i Prawo”, nr 4/1989, s. 97-101.

³¹ J. Jasiński, *Uwagi polemiczne w kwestii „Ustawowego modelu zwalczania przestępczości zawodowej w Polsce”*, [w:] Państwo i Prawo, nr 12/1988, s. 108.

Za A. Markiem stwierdzić należy, że zjawisko mafii, syndykatu przestępczego, czy przestępczego biznesu wydawało się całkowicie obce w warunkach ustroju socjalistycznego. Wysiłki władz, w szczególności organów ścigania, koncentrowały się na przeciwdziałaniu przestępstwom wymierzonym przeciw panującemu ustrojowi i jego podstawie ekonomicznej – mieniu społecznemu³².

Podstawową formą zawodowego przestępstwa była spekulacja reglamentowanymi towarami oraz aferowe zagarnięcie mienia społecznego, dokonywane w ramach istniejącego systemu scentralizowanej gospodarki, a więc głównie w przedsiębiorstwach państwowych i spółdzielczych przez osoby w nich zatrudnione. Aferowe zagarnięcie i spekulacja były w głównej mierze przestępstwami pracowniczymi, kojarzonymi często ze zjawiskiem korupcji funkcjonariuszy systemu gospodarki uspołecznionej, wadliwością w zarządzaniu tą gospodarką i wynaturzeniami w systemie dystrybucji towarów i usług³³.

Przestępczość zorganizowana nie jest niczym nowym dla organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości wielu krajów, jednakże na temat jej definicji przez długi czas trwały spory. Specjaliści nie mogli wypracować jednolitego opisu jej formuły występowania i struktury organizacyjnej³⁴. Działo się tak również za sprawą elastycznego dopasowania się wielorakich przejawów przestępczości zorganizowanej do zmiany struktury gospodarczej i społecznej państwa. Ten typ przestępczości reagując z dużą ruchliwością, stosuje niejako różne uniki wobec społecznych środków kontroli.

Jednakże wypracowanie definicji nie jest zbędne, zarówno dla praktyki ścigania karnego, jak wiedzy kryminologicznej. W USA najpowszechniejszą definicją przestępczości zorganizowanej jest wypracowana jeszcze w roku 1966 przez powołaną z inicjatywy prezydenta Johnsona Komisję Specjalną ss. stosowania Prawa i Wymiaru Sprawiedliwości. Komisja ta w raporcie stwierdziła, że zorganizowane przestępstwo jest rodzajem sprzysiężenia o rozbudowanej, wielocłonowej strukturze, opartego na wewnętrznej hierarchii, dyscyplinie i żelaznych regułach postępowania, które prowadzi planową działalność typu biznes, zmierzające do opanowania i monopolizacji określonych sfer ekonomii. Podkreśla się, że działania te obejmują zarówno czyny nielegalne, jak i stosowanie nielegalnych środków do osiągnięcia legalnych celów. Przy tak rozbudowanym rozumieniu pojęcia przestępczości zorganizowanej, obejmującego jej człony tudzież swoistą „całość”, trudno się dziwić, że ustawodawstwo amerykańskie nie wypracowało legalnej, jednolitej definicji tego zjawiska przestępczego.

Ustawa Federalna z 1970 roku – RICO w pewien sposób określa zakres pojęcia „przestępczość zorganizowana”. W sekcji 1962 przedstawione są definicje, na podstawie których w ścisły sposób można ustalić podmiotowy i przedmiotowy zakres ustawy. W punkcie A zorganizowana działalność przestępcza oznacza jakikolwiek czyn lub zagrożenie obejmując morderstwo, porwanie, hazard, podpalenie, rabunek, łapownictwo, wymuszanie, obrót materiałami nieprzyzwoitymi lub

³² A. Marek, E. Pływaczewski, *Ustawowy model...*, dz. cyt., s. 97-101.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże.

obrót substancjami kontrolowanymi bądź katalogowanymi środkami chemicznymi, które podlega zaskarżeniu zgodnie z prawem Stanu i podlega karze więzienia powyżej jednego roku³⁵.

Podpunkt B wyżej wymienionej ustawy stanowi, że przestępnością zorganizowaną jest również jakikolwiek czyn, który podlega zaskarżeniu, według dowolnego postanowienia tytułu 18 Kodeksu Stanów Zjednoczonych. Tu zaznaczyć trzeba, że przestępność zorganizowaną w Stanach Zjednoczonych rozumie się, jako organizacje przestępcze z wyodrębnionymi strukturami organizacyjnymi, działające w konspiracji, mające na celu osiągnięcie zysku przez użycie przemocy i zastraszenie. Gangsterstwem natomiast określane jest przestępne działanie sprawców w celu osiągnięcia zysku³⁶.

W rozumieniu unormowań RICO wszystkie czyny cytowane w sekcji 1961 nie muszą być popełniane przez kilka bądź kilkanaście osób, nie ma tu problemów definicyjnych. Do zastosowania sankcji RICO wystarcza celowe organizowanie i przygotowywanie przestępstw enumeratywnie tam wymienionych. Stwierdzić zatem należy, że restrykcyjne przepisy RICO stosować można w bardzo szerokim zakresie przedmiotowym, co daje organom ścigania bardzo duże pole manewru.

Wzór zorganizowanej działalności przestępczej określony jest w punkcie piątym ustawy i wymaga przynajmniej dwóch przestępczych czynów zorganizowanych, z których jedno z nich miał miejsce po dacie wejścia w życie ustaw RICO, a ostatni z nich przed upływem dziesięciu lat od popełnienia poprzedniego czynu przestępczego. Mowa jest zatem o sytuacji, w której osoba popełni jakiegokolwiek pierwszy czyn określony w rozumieniu punktu pierwszego sekcji 1961 i drugi jakiegokolwiek czyn określony w punkcie pierwszym sekcji 1961 – w ciągu dziesięciu lat po pierwszym. Czas objęcia ustawą konkretnego sprawcy ulega więc automatycznie przedłużeniu. Takie ujęcie przestępności zorganizowanej dalekie jest od powszechnie uznawanego europejskiego wzorca definicyjnego. Ma jednak zaletę, że jego stosowanie uzależnione jest od danej potrzeby i oceny sytuacji, może więc na bieżąco dostosowywać się do wymogów danego postępowania karnego³⁷.

Europejskie rozumienie przestępności zorganizowanej różni się od klasycznego amerykańskiego wzorca tym, że stara się wyróżnić szczeble tego zjawiska i zdefiniować te formy, które nie mają charakteru mafijnego. W RFN próby definicji zjawiska przestępności zorganizowanej podjęto już pod koniec 1973 roku. Wówczas kierownicy krajowych urzędów kryminalnych oraz kierownik BKA ustanowili specjalną komisję dla opracowania definicji określania przestępności zorganizowanej, opisu metod i form organizacyjnych skutecznego jej zwalczania oraz przedstawienia pewnej koncepcji rozwoju systemu komunikowania się i wymiany informacji w odniesieniu do tego obszaru. Wspomniana komisja przedstawiał m.in. następującą definicję przestępności zorganizowanej: pojęcie „przestęp-

³⁵ Z. Rau, *Podstawy prawne zwalczania amerykańskiej przestępności zorganizowanej*, [w:] Prokuratura i Prawo, Nr 12/2000, s. 43.

³⁶ D. Potakowski, *Amerykańska przestępność zorganizowana i jej zwalczanie*, [w:] Przegląd Policyjny 1995, nr 3, s.117-118.

³⁷ T. Tomaszewski, *Proces amerykański. Problematyka śledcza*, Comer, Toruń 1996, s. 50.

czość zorganizowana” obejmuje przestępstwa, które popełniane są przez więcej niż dwustopniowo rozdzielone ogniwa albo przez kilka grup, które współdziałają ze sobą, nie tylko przejściowo na zasadzie podziału zadań³⁸.

Powyższa definicja została zmieniona w 1983 roku przez Komitet II Grupy Roboczej w ramach Konferencji zorganizowanej przez MSW Republiki Federalnej Niemiec. W swym sprawozdaniu stwierdził, że zorganizowana przestępczość jest opartym na podziale prac świadomym i zamierzonym na dłuższy czas współdziałaniem większej ilości osób, nastawionym na popełnianie czynów przestępczych, często ukierunkowanych na możliwie szybkie osiągnięcie wysokich zysków.

Według stanowiska wypracowanego przez Prezydencką Komisję ds. Badań Przestępczości Zorganizowanej, przestępczość zorganizowana musi zawierać trzy wzajemnie uzupełniające się komponenty. W ramach komponentów tych wymienia się: grupy kryminalne z osobami powiązanymi trwałymi związkami, protektorów w rozumieniu osób zabezpieczających i osłaniających funkcjonowanie grupy oraz osób o specjalistycznej wiedzy służących swoją radą i wsparciem intelektualnym w celu umożliwienia osiągnięcia i pomnożenia korzyści uzyskanych przez grupę. Komisja interpretowała zorganizowaną grupę przestępczą jako trwałą wspólnotę osób wykorzystującą przestępczość, przemoc i wpływy korupcyjne w celu zdobycia władzy i osiągnięcia zysków. W tym rozumieniu zorganizowana grupa przestępcza musi mieć takie cechy, jak:

- określoną strukturę oraz jej całość;
- cechować się popełnianiem rozmaitych przestępstw nierzadko przy pomocy; uciekania się do przemocy fizycznej;
- mieć wspólną bazę;
- posługiwać się przekupstwem generując zyski i zdobywając władzę³⁹.

Warunkiem działań przestępczości zorganizowanej jest uczestnictwo w procederze skorumpowanych urzędników, adwokatów, biznesmenów, prezesów banków lub przedsiębiorstw, wreszcie sędziów. To właśnie przy ich pomocy szef grupy osłania swoje działania i zabezpiecza sobie i grupie bezkarność.

Komisja Europejska i Grupa Ekspertów ds. Przestępczości zorganizowanej Rady Europy do ustawowych znamion tego rodzaju przestępczości zaliczają:

- współpracę trzech lub więcej osób;
- przez dłuższy lub nieokreślony czas;
- podejrzanych lub skazanych z popełnienie poważnych przestępstw kryminalnych;
- w celu uzyskania korzyści lub władzy.

Do znamion dodatkowych należą:

- wykonywanie określonego zadania lub pełnienie określonych funkcji przez każdego z członków grupy;

³⁸ A. Stelmach, *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej wyzwaniem dla Policji*, [w:] A. Szymaniak, W. Ciepiela (red.), *Policja w Polsce: stan obecny i perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2007, tom 1, s.109-123.

³⁹ Tamże.

- użycie różnych form wewnętrznej dyscypliny i kontroli;
 - używanie przemocy lub innych środków w celu zaproszenia;
 - wywieranie wpływu na polityków, media, administrację publiczną, organy ścigania, administrację wymiaru sprawiedliwości lub ekonomię poprzez korupcję lub zastosowanie innych środków;
 - wykorzystywanie struktur handlowych lub podobnych;
 - pranie pieniędzy;
 - prowadzenie działalności na skalę międzynarodową⁴⁰;
- Europol, jako przestępczość zorganizowaną klasyfikuje:
- współpracę więcej niż dwóch osób;
 - każda z nich ma własne, określone zadania;
 - przez dłuższy lub nieokreślony czas;
 - przy użyciu różnych formy dyscypliny i kontroli;
 - podejrzanych o popełnienie poważnych przestępstw kryminalnych;
 - działanie na skalę międzynarodową;
 - używanie przemocy lub innych środków służących zastraszaniu;
 - korzystanie ze struktur handlowych lub biznesowych;
 - pranie pieniędzy;
 - wywieranie wpływu na polityków, media, administrację publiczną, sądownictwo, ekonomii;
 - działalność spowodowaną z chęcią osiągnięcia korzyści i/lub władzy⁴¹.

Własną definicję przestępczości zorganizowanej, wypracowała Policja. Określiła ona przestępczość zorganizowaną, jako hierarchicznie zorganizowany związek przestępczy, powołany z chęci zysku dla dokonywania ciągłych i różnorodnych przestępstw, zakładający osiągnięcie celów przez korupcję, szantaż oraz użycie siły i broni. Jako charakterystyczne cechy przestępczości zorganizowanej wyróżniono:

- generowanie zysków na potrzeby członków związku oraz kontynuowanie i rozwój działalności przestępczej;
- planowanie i elastyczność w ustalaniu kierunków działalności przestępczej;
- utrzymywanie kontaktów z organami władzy w celu zapewnienia bezpieczeństwa w strukturze przestępczej;
- hierarchiczną strukturę wzorowaną na podmiotach gospodarczych;
- podział zadań w zależności od kwalifikacji;
- wewnętrzną i zewnętrzną hermetyczność prowadzonych działań;
- lokowanie zysków w legalne przedsięwzięcia;
- pomoc dla członków organizacji, szczególnie objętych postępowaniem karnym i ich rodzin;
- mobilność i międzynarodowy charakter działań;

Policja zalicza do przestępczości zorganizowanej następujące kategorii przestępstw:

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże.

- nielegalny obrót narkotykami i substancjami psychotropowymi;
- fałszerstwa pieniędzy i papierów wartościowych;
- oszustwa na szkodę programów rządowych i funduszy międzynarodowych;
- aferowe przestępstwa celne, podatkowe i dewizowe;
- pranie brudnych pieniędzy;
- nielegalny handel bronią i substancjami radioaktywnymi;
- przestępstwa „ekologiczne”;
- przestępstwa obyczajowe;
- nielegalny hazard;
- wymuszenia rozbójnicze;
- korupcję⁴².

Powszechnie używane terminy „zorganizowana przestępczość” czy „zorganizowane przestępstwo” niejednokrotnie funkcjonują w sferze świadomości społecznej w znaczeniu nie odpowiadającym ich rzeczywistej treści.

Podsumowanie

Handel ludźmi jest zjawiskiem, które od wieków istnieje na świecie. Jest to jeden z najbardziej dramatycznych problemów współczesnego świata. Brutalna odmiana naruszenia praw człowieka, która z życia ludzkiego robi cel sprzedaży, handlu, eksploatacji i nadużyć, aż w końcu przemienia je w ruinę⁴³.

Protokół z Palermo w art. 3 określa handel ludźmi jako „werbowanie, transport, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osób z zastosowaniem gróźb lub użyciem siły lub też z wykorzystaniem innej formy przymusu, uprowadzenia, oszustwa, wprowadzenia w błąd, nadużycia władzy lub wykorzystania słabości, wręczenia lub przyjęcia płatności lub korzyści dla uzyskania zgody osoby mającej kontrolę nad inną osobą, w celu wykorzystania. Wykorzystanie obejmuje, jako minimum, wykorzystanie prostytutki innych osób lub inne formy wykorzystania seksualnego, pracę lub usługi o charakterze przymusowym, niewolnictwo lub praktyki podobne do niewolnictwa, zniewolenie albo usunięcie organów”⁴⁴. Ponadto na podstawie powyższego artykułu za handel ludźmi można również uznać werbowanie, transport, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie dziecka w celu jego wykorzystania. Decyzja Ramowa Rady z dnia 19.07.2002 r. w sprawie zwalczania handlu ludźmi, w artykule 1. definiuje handel ludźmi jako: „werbowanie, przewóz, przekazywanie, przechowywanie, dalsze przyjmowanie osoby, włącznie z wymianą lub przeniesieniem kontroli nad tą oso-

⁴² Tamże.

⁴³ Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie <http://unic.un.org.pl/przestepczosc2015/39,2695> [dostęp: 22.03.2020].

⁴⁴ Art. 3 Protokołu Palermo <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050180160/O/D20050160.pdf> [dostęp: 22.03.2020].

bą, gdy dzieje się to przy użyciu przymusu, siły⁴⁵. Jeżeli dzieje się to przy użyciu oszustwa, nadużycia finansowego lub ma miejsce nadużycie władzy lub sytuacji wrażliwości, powodujące, że osoba nie ma w rzeczywistości prawdziwego i nadającego się do zaakceptowania wyboru, innego niż poddanie się wykorzystaniu, lub też oferowane lub przyjmowane są opłaty lub korzyści dla uzyskania zgody osoby mającej kontrolę nad inną osobą do celów wyzysku pracy lub usług tej osoby, w tym w formie, co najmniej przymusowej lub obowiązkowej pracy lub usług, niewolnictwa lub praktyk podobnych do niewolnictwa i poddaństwa, lub do celów wyzysku prostytutki innych osób lub innych form wykorzystania seksualnego, w tym pornografii⁴⁶.

W art.1 zapisane jest również, że jeżeli został zastosowany, jakikolwiek z podanych wyżej środków, zgoda ofiary handlu ludźmi na wykorzystanie, zamierzone lub rzeczywiste, nie jest brana pod uwagę. Natomiast, co się tyczy dziecka, wszystkie zachowania podane wyżej są traktowane jako przestępstwo, nawet jeżeli żaden z wspomnianych środków nie był zastosowany.

Kolejna definicja handlu ludźmi zapisana jest w Konwencji Rady Europy w sprawie działania przeciwko handlowi ludźmi, sporządzonej w Warszawie w dniu 16 maja 2005 roku. Konwencja ta definiuje handel ludźmi, jako: werbowanie, transport, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osób, z zastosowaniem groźby lub użyciem siły, bądź innych form przymusu, uprowadzenia, oszustwa, podstępu, nadużycia władzy lub wykorzystania słabości, wręczenia lub przyjęcia płatności lub korzyści dla uzyskania zgody osoby sprawującej kontrolę nad inną osobą, w celu wykorzystania. Pojęcie wykorzystania należy zdefiniować oddzielnie. Otóż zgodnie z powyższym artykułem Konwencji obejmuje ono, jako minimum, wykorzystywanie prostytutki innych osób, lub inne formy wykorzystywania seksualnego, przymusową pracę lub służbę, niewolnictw, lub praktyki podobne do niewolnictwa, zniewolenie, albo usunięcie organów⁴⁷.

Literatura:

1. Bednarek J., *Człowiek w obliczu szans cyberprzestrzeni i świata wirtualnego*, Difin, Warszawa 2014.
2. Boniek B., *Zagrożenia bezpieczeństwa społecznego: wybrane problemy*, WSG, Bydgoszcz 2015.
3. Jabłońska M., *Człowiek w cyberprzestrzeni: wprowadzenie do psychologii Internetu*,
4. Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018.
5. Jasiński J., *Uwagi polemiczne w kwestii „Ustawowego modelu zwalczania przestępczości zawodowej w Polsce”*, „Państwo i Prawo” nr 12/1988.

⁴⁵ Decyzja Ramowa Rady z dnia 19.07.2002r w sprawie zwalczania handlu ludźmi http://www.kcik.pl/doc/DECYZJA_RAMOWA_2002.pdf [dostęp: 22.03.2020].

⁴⁶ K. Liżyńska, A. Płońska, *Kilka refleksji nad definicją handlu ludźmi*, „Przegląd Prawa i Administracji”, Tom 85/2011, s. 177-189.

⁴⁷ Art. 4 Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi, sporządzonej w Warszawie dnia 16 maja 2005 r. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20090200107> [dostęp: 10.12.2019].

6. Liżyńska K., Płońska A., *Kilka refleksji nad definicją handlu ludźmi*, „Przegląd Prawa i Administracji”, Tom 85/2011.
7. Morańska D., *Patologie w cyberprzestrzeni: profilaktyka zagrożeń medialnych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu, Dąbrowa Górnicza 2015.
8. Marek A., Pływaczewski E., *Ustawowy model zwalczania przestępczości zawodowej w Polsce*, „Państwo i Prawo” nr 4/1989.
9. Osierda A., *Zadania i kompetencje organów administracji publicznej w zakresie ochrony porządku publicznego i bezpieczeństwa społeczności lokalnych*, [w:] A. Osierda (red.), *Bezpieczeństwo lokalne: zagrożenia, integracja, strategia działania: praca zbiorowa*, Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała 2008.
10. Potakowski D., *Amerykańska przestępczość zorganizowana i jej zwalczanie*, „Przegląd
11. Policyjny 1995”, nr 3.
12. Rau Z., *Podstawy prawne zwalczania amerykańskiej przestępczości zorganizowanej*, „Prokuratura i Prawo”, nr 12/2000.
13. Stelmach A., *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej wyzwaniem dla Policji*, A. Szymaniak, W. Ciepela (red.), [w:] *Policja w Polsce: stan obecny i perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2007, tom 1.
14. Tomaszewski T., *Proces amerykański. Problematyka śledcza*, Comer, Toruń 1996.

Netografia:

15. Art.3 Protokołu Palermo <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050180160/O/D20050160.pdf>
16. Art.4 Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi, sporządzonej w Warszawie dnia 16 maja 2005 r. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20090200107>
17. Decyzja Ramowa Rady z dnia 19.07.2002r w sprawie zwalczania handlu ludźmi http://www.kcik.pl/doc/DECYZJA_RAMOWA_2002.pdf
18. Ośrodek informacji ONZ w Warszawie <http://unic.un.org.pl/przestepczosc2015/39,2695>